

Balogh Tamás

„ÚJ REGÉNYEN DOLGOZIK KOSZTOLÁNYI DEZSŐ”

Az el nem készült „Mostoha” keletkezéstörténete

„Utolsó akarata az volt, [...] hogy agyát, szívét és máját vegyék ki a testéből, és vizsgálják meg a klinikán. Ezzel a rendelkezésével az életen túl is az igazságot kereste, mivoltának titkát. Úgy rémlik, én is a parancsának engedelmeskedtem, mikor itt le igyekeztem írni szenvedését, bajnoktestének megrokkánását és küzdelmét, fényes lelkének elfakulását, hogy megértve – és megértetve másokkal – tragédiáját, kisebbitsem azt az el nem múltó fájdalomat, melyet korai és igaztalan halálán érzek.”¹

Kosztolányi Dezső MOSTOHA című, töredékben maradt regényének részleteit 1965-ben adták ki.² A jórészt jegyzetek, vázlatok és néhány első fogalmazvány formájában hátrahagyott töredéket ekkor ismerhette meg a közönség, mert Kosztolányi csak befejezett regényeit adta oda sajtóközlésre (A VÉRES KÖLTŐ, a PACSIRTA és az ÉDES ANNA a Nyugalomban, míg az ARANYSÁRKÁNY a Pesti Hírlapban jelent meg folytatásokban), így az író életében részlet sem jelent meg belőle.

A sajtó alá rendezett regénytorzó megjelenését – bár irodalomtörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen – nem követte jelentős sajtóvisszhang. Falus Róbert igencsak „korszerű” megállapítása szerint „a szocialista nemzetköziség és kultúraszereget bizonyosságaként [...] teljesebbé színezi művészi indulásának és tudatosodásának portréját”,³ Abody Béla szerint „valóban érdekes, mert a zseni nem-zseniálisan is más, mint a nem-zseni. Remekművű mondatok, elegáns szókapcsolatok, továbbgondolható ötletintonációk ragyognak ki a szövegből”,⁴ Rusznyák Márta pedig ezt írja: „nem jó regény vagy rossz regény – nem regény. Nyersanyag csupán, mert éppen a művészetté avató lényeg, a megformáltság hiányzik belőle, s [...] vázlatvolta miatt Kosztolányi alkotó módszerét teszi világosan követhetővé, elemezhetővé”.⁵ Kiss Ferenc kétszer írt róla, előbb rövid ismertetést: „...a költő alapmotívumainak szerepét, szépírói kezelését, a regényépítés sajátos metódusát az itt közzétett torzók és vázlatok révén úgy elemezhetjük, mintha egy műhely legrejtettebb zugait nyitották volna fel előttünk. Annál inkább áll ez, mert a MOSTOHA az érett Kosztolányi alkotása, méghozzá amaz időszak termése, amikor a regényíró elnémulni látszik”,⁶ másutt bővebb elemzést adta a regény- (és dráma-)töredéknek, megjegyezve, hogy „ha tudjuk, hogy a jók és az igazak milyen reménytelenül magukra maradnak Kosztolányi epikájában, s hogy milyen tehetetlenül vergődnek és pusztulnak el, akkor a MOSTOHA drámaivá fokozott konfliktusának tragikus jellegében egy, az emberi értékeket közvetlenebbül, tisztábban felmutató s értük szívósabban és elszántabban perló új regénytípus tervét méltányolhatjuk. Azt a regényt, amely az érett Kosztolányinak az emberi élet értelméről tanúskodó mondandóit, a HAJNALI RÉZEGSÉG és a HALOTTI BESZÉD élet-ünneplő szép igazságait az epika nyelvén is bizonyítani tudta volna”.⁷ Bori Imre pedig egyféle regényszintézisnek (szin-

tézisregénynek?) tekinti, hiszen „jelzik ezek a vázlatok-töredékék, hogy Kosztolányi szintézis-re tört, hogy a MOSTOHÁ-ban a PACSIRTA, az ÉDES ANNA és az ESTI KORNÉL világát akarta egybefogni. A szabadkai motívumok a PACSIRTÁ-t, a »mostoha« alakja és környezete az ÉDES ANNÁ-t jelzi, a vázlat egy fennmaradt fragmentumában pedig az ESTI KORNÉL világa sejlik fel”.⁸

Többen felteszik a kérdést, hogy Kosztolányi vajon miért hagyta félbe a regényt. Semmitmondó vagy megkérdőjelezhető válaszokat adnak rá: „a türelmesebb olvasó talán a fiaskó-fogás okának megfjitéésig is eljuthat: nem véletlen, hogy mi kerül tető alá, mi nem”, summázza Abody Béla; „Miért hallgat el a regényíró, s miért kap új erőre a novellista? A MOSTOHA e fontos kérdés megválaszolásához is beszédes adalékokat kínál”, sejtelmesít Kiss Ferenc, hogy másutt válaszoljon rá: „Hogy e tervét miért nem vihette véghez, nehéz volna megmondani. Kézenfekvőnek látszik szörnyű betegségére, a rákra gondolnunk. S az is kétséges, hogy alapvető élmény-tömbjeiből – a többszöri kifosztás után – marad-e még egy olyan nagyszabású regényre való, amilyennek a MOSTOHÁ-t tervezte? Kétségünket csak erősítheti az a tény, hogy az elkészült fejezetekben – mint a kései Kosztolányi-prózában általában – nem a cselekmény s nem az alakok rajza, hanem az elmélkedő részletek a legkidolgozottabbak és legelevenebbek.” (Kosztolányi-könyvében később megismétli ezt a gondolatot, s arra a végső – azonban erősen vitatható – következtetésre jut, mely szerint „Kosztolányiból voltaképp mindig is hiányoztak a nagyepikában szükséges adottságok”.⁹ Mondja ezt a NERO, a PACSIRTA, az ARANY-SÁRKÁNY és az ÉDES ANNA elemzése után.)

A kritikusok véleménye abban azonban megegyezik, hogy a kiadott részletek az irodalomtörténészeknek többet jelentenek, mint a széles olvasóközönségnek. Bori Imre írja le a terminus technicust: „a vázlat-sorozat egy Kosztolányi-mű genesiséhez szolgáltat rendkívül érdekes adalékokat, [...] alkotás-lélektani szempontból figyelemreméltó, melyben az ötlettől a megformálás első kinjaiig követhetjük nyomon az írói munkát”.¹⁰ Egy Kosztolányi-műről beszél, melynek feltárt alkotási folyamata minden bizonnyal általánosságban is áruklodik minden Kosztolányi-íráseről. A Kosztolányi-mű, a MOSTOHA félbemaradt keletkezéstörténetéről azonban – tények híján – eddig nem sokat tudtunk, illetve – mint látni fogjuk – azt sem pontosan. A most előkerült adatok tehát jelentősen „átírják” Kosztolányi „írói kudarcának” történetét.

Általános irodalomtörténeti vélekedés, hogy Kosztolányi a MOSTOHÁ-ban az unokaöcs Csáth Géza tragikus életét írta volna meg, sőt ezt a feladatot halála előtt maga Csáth testálta rá.

Szajbély Mihály, Csáth monográfusa és életműsorozatának sajtó alá rendezője is (csupán) Kosztolányinéra hivatkozva írja 1989-ben megjelent életrajzában: „Csáth szerette volna, ha unokabátyja megírja morfinizmusba torkollott élete történetét. E munkához, segítségképpen, nem csupán naplóját hagyta Kosztolányira, hanem annak végén, JEGYZETEK D.-NEK címmel, pontokba szedte életének azokat az eseményeit is, amelyeket döntőnek és a regényben feltétlenül kiemelendőknek gondolt”,¹¹ majd idéz a JEGYZETEK-ből. Lényegében ugyanezt fogalmazza újra – de már idézés nélkül – az életműsorozat napló- és levelezéskötetének utószavában: „És [Csáth] hitt Kosztolányiban, akinek pszichoanalitikus műveltségét nagyra becsülte. [...] Végakarata volt, hogy Kosztolányi foglalja regénybe, azaz fejtsse meg félresikerült életének titkát. Az író-rokont közös szabadkai gyermekkoruk, egykori bensőséges barátságuk is predestinálta erre a feladatra, Csáth pedig, munkáját megkönnyítendő, rá hagyta a naplóját, és élete végén külön utasításokat is fogalmazott számára.”¹² A Szajbély által idézett JEGYZETEK azonban nem szerepel az általa sajtó alá rendezett naplókötetben, mert azt „eredetileg” a korábban többször is kiadott, 1912–1913-ban írt Csáth-naplók után közöl-

ték, melyek azonban – Szajbély szerint – filológiailag semmiképpen sem hitelesek, mert nem ellenőrizhetjük az eredeti kéziratokat, amelyek talán megsemmisültek, elvesztek vagy lappanganak valahol, és csak gépiratos másolatukat ismerjük, s hozzájuk hasonlóan még más részleteket is, melyeket tulajdonosuk, Dér Zoltán több helyen is idézett, de „az idézetek lelőhelyére ugyan semmiféle utalást nem tett”, s a „kéziratok pillanatnyilag hozzáférhetetlenek”.¹³ Az életműsorozat kötete így „csak” az 1914–16 közötti, hitelesnek tekinthető és tekintendő naplókat adja. Ennél meglepőbb, hogy a 1912–13 közötti naplók legutóbbi, Dér Zoltán által sajtó alá rendezett, bővített szövegű – de sem az újonnan közölt részek, sem az utószóban idézett, eddig kiadatlan levelek forrását meg nem jelölő – kiadása szintén nem tartalmazza hozzá a JEGYZETEK-et, mert a szerkesztő szerint „ezek későbbi évekről szólnak”.¹⁴ Ezért egy korábbi kiadásból idézzük – fenntartva, hogy hitelessége ellenőrizhetetlen – a JEGYZETEK D.-NEK hat pontja közül a harmadikat: „Hangsúlyozandó a degenerált születés. Illúziók a megholt anyára. A fiú ragaszkodik az apához, azonban bizonyos okok állandó félreértéseket szülnék.”¹⁵ Ennyi az, amit ebben Csáth a gyermekkorából kiemel, s amit „megírandónak” tartott belőle – a mostohát nem említi.

Amire Szajbély Mihály hivatkozik, az Kosztolányiné férjéről írt könyvének CSÜGGEDES – BETEGSÉG fejezete, melyben a feleség Kosztolányi utolsó éveinek írói munkásságáról, a megvalósítatlan tervekről, félbemaradt munkákról szól. Ebben – természetesen – első helyen szerepel a MOSTOHA: „Unokaöccsének, Csáth Géának tragikus élete és halála volna a regény tárgya. Csáth Géza végakarataiban órá hagyta a naplóját, és arra kérte, írja meg pusztulásának történetét. Dide ennek a pusztulásnak a magját Csáth Géza korai árvaságában s apjának második házasságában látja. De nemcsak a gyermek tragédiáját látja, hanem talán még inkább a mostohaanya áldatlan helyzetét.”¹⁶ Később egy interjúban részletesebben vall erről az időszakról, a MOSTOHA keletkezési körülményeiről: „Dezsőt idősebb korában nagyon érdekelte a pszichológia. Szilárd meggyőződése volt, hogy valami oka van annak, ha valaki rosszat tesz. Szerinte nem a mostoha tette tönkre a gyerekeket, mert minden, amit tett, csupán védekezés volt a mindennapi megalázás ellen; az ellen, hogy folyton az édesanyjikkal mérték össze, hogy elhúzódtak tőle, amikor megcsókolta őket. Olyan volt, mint egy áldozati bárány, mert a gyerekek önzése ugyancsak megkeserítette minden percét. Be sokszor mondogatta férjem: az emberek csak saját szempontjaikat tartják szem előtt, saját szemszögükből nézik az igazságot, pedig ahány ember, annyiféle. Ezért igyekezett minél hívebben visszatükrözni nemcsak a gyerekek lelki világát, hanem a mostoháét is.”¹⁷ Ezek mellett Kosztolányiné egy kéziratban maradt és először 1987-ben közzétett visszaemlékezésben eleveníti fel legrészletesebben Csáth Géza alakját és az írói végakaratot: „A nyolc hónapra született fiú nyolcéves korában árván maradt, így édesanyjáról kevés emléke volt, de az a kevés elevenen élt benne. Olyannyira, hogy nevelőanyját mindig mostohának tartotta, sohasem tudta őszintén megszeretni, s későbbi eltűnése miatt is részben őt okolta. Erről akart regényt írattatni unokabátyjával, Kosztolányi Dezsővel, aki – mint azt MOSTOHA című regény- és színművázlata bizonyítja – eleget is próbált tenni kérésének. [...] Ennek a regénynek és színdarabnak a terve és több fejezete megvan részben még kidolgozásra váró gyorsírásban.”¹⁸ Kosztolányiné ebben az emlékezésében maga keresi az okokat Csáth tragédiájára, és mást talál, mint a szakirodalom, hiszen azok „csak afféle rákent, kivetített okok”, mert szerinte az összeomlás kiváltója „mélyebben gyökerezett, s a gyűlölt háború [...] is legföljebb gyorsította a folyamatot”, de hogy mi ez a mélyebben gyökerező ok, arról nem szól.

Szól viszont másról. A Csáth Géza legendás végakarataiban szereplő feladatról, hogy Kosztolányi írja meg az ő életét, eddig csak életrajzából tudott mindenki, és állítását

– hogy így született a regény ötlete – mindenki tényként kezelte. A Kosztolányi- és a Csáth-szakirodalom egyaránt hitt neki – talán az okozatot az ok helyébe állítva, hiszen a MOSTOHA részletei ismeretesek –, anélkül, hogy igazolásul valódi bizonyítékot szolgáltatott volna. Ez a hagyatékban maradt írás azonban tartalmaz két olyan sort, amely igazolni látszik a visszaemlékező korábbi szavait. Kosztolányiné ugyanis idéz a rejtélyes végakaratóból: „[Csáth] Kosztolányihoz írott utolsó – végrendeletszerű – levelében, amelyben arra kéri unokabátyját, hogy írja meg az ő regényét – »Tanuljon regényemből az ifjúság, az orvosok, de főleg a férfiak! A házasulandók. Írd meg egy 500 oldalas regénynek és add ki...« – a TBC-től való félelmét és egy lelkiismeretlen, ostoba orvost okol az első morfium-adagért.”¹⁹

Ennyit ismerünk a rejtélyes testamentumból, ezt is egy közvetítő idézet formájában. Mert a „végrendeletszerű levél” nem található az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött Kosztolányi-hagyatékban, így csak *valószínűsíthető*, hogy létezett; talán a Budapest ostromakor a Kosztolányi-házat ért bombatalálat során (vagy később) megsemmisült, eltűnt, vagy azóta is lappang valahol. Elvileg a hagyatékban őrzött többi Csáth-levelél mellett kellene lennie, de nincs – a hagyaték e részének szétszóródására utal az is, hogy Réz Pál 1977-ben közzétette Csáth Kosztolányihoz írt egy másik „hiányzó” levelét (mely egy irodalom- és művészetbarát magángyűjteményében található)²⁰ –, illetve ott, ahol a Kosztolányira hagyott Csáth-naplók vannak. Előkerülésében csak reménykedni lehet – addig be kell érünk a Kosztolányiné idézte két sorral.

Viszont a levél – és így a feladattestálás – egykori létére bizonyíték lehet még a Kosztolányi-hagyaték némely más, részben publikált, részben eddig publikálatlan darabja is.

„Minden levélre válaszolt. Az írásait, leveleit betűrendben, keltezés szerint elrakta. Ez volt egyetlen pedánsága”²¹ – írja Kosztolányiról felesége, és az általa említett „pedánság” annyira alapos volt, hogy Kosztolányi a betűrendbe, keltezés szerint elraktott levelekhez saját maga jegyzeteket is készített. A hozzá írt Csáth-leveleket tartalmazó borítékron ez áll: „Szegény Csáth Géza hagyatéka, hozzám írt végrendelező levelei, kívánságai [?].”²²

Kosztolányi többes számban ír, és ez azt valószínűsíti, hogy – mivel minden levélre válaszolt – a szintén „ismeretlen” válaszlevelében, talán csak ráhagyva az ötletet egyre betegebb és kétségbeesettebb unokaöccsére, talán komolyan gondolva, elvállalta a „feladatot” – s ezek után Csáth Géza több küldeményben közölhette a „tervezett” regényben szerepeltetni kívánt adatokat, észrevételeket. (Bár Kosztolányiné Csáth Kosztolányihoz írott *utolsó* leveléről beszél, de talán csak retorizál vagy téved.) Ilyenek lehettek Csáth már említett, az 1912–13-as naplók után közölt JEGYZETEK D.-NEK ÉS DESIRÉNEK pontokba szedett megjegyzései, ilyen lehetett az a szintén DESIRÉNEK feliratú, keltezés nélküli feljegyzés, melyben egy 1917-es álmát – „*meg kellett halnom. De egy napot engedtek, hogy az életbe visszatérjek*” – írja le,²³ és talán ezek közé tartozik az a máig publikálatlan, keltezés nélküli jegyzet, amelyben Csáth közös emlékeket és orvosi (ön)-diagnózist kapcsol össze:

„K. Desiré!

Emlékezel Szibi járására. Ez egy tabeses járás volt!! Az[,] hogy beszédben tévedt az öreg: »*nekem is volt ilyen kardja*«[,] paralysis azaz *chrónikus alkoholos agylob következménye!*

Sokszor gondolom, hogy csak a betegség a bajom, de nem bizonyos, hogy nem lettem volna bolond, és nem esett volna szét az agyam, ha ezek a rémes kínzások közbe nem jönnek. Hiszen addig jól aludtam, jól dolgoztam.

Ugyanennek a tünete Grohmann kicsinyes panaszkodása, amit te élesen megfigyeltél és amiatt neki a »*sonthártyás jelény*« nevet adományoztad.”²⁴

Csáth azonban sem itt, sem a korábban már közzétett dokumentumokban nem utal az emlékekkel, álmokkal és egyéb, akár pontokba szedett megjegyzésekkel kapcsolatban a feladatra magára, a *regény* szót nem említi. (Tehát akár attól független „emlékeztetők” is lehetnének.) S bár Kosztolányi a „*végrendeletszerű levélre*” írt választ nem ismerjük, hagyatékában található egy másik, szintén publikálatlan, a válasz válaszaként is olvasható „levél”, amelyben Csáth egyértelműen a feladatról, a *regényről* beszél:

„*Desiré!*

A regényben be kell állítani a diadalmas férfit, akinek minden ügye klappol. 1911 őszén az önelvonás izgatott örömeit. (I. napló)

Azután a kudarcot, a mindennél rémesebb, gonoszul előkészített összeomlást és azt a rémes dolgot[,] hogy a nőt sohase lehetett rajtafogni. (Beállítani az anyát és apát is mindkét részről – és a keresztény-zsidó ellentétet.) Ami a házasságban – szavakban sohase szerepelt. O. általában: tudott ker[esztény]. nő módjára viselkedni[.]

És én[,] ha a zsidó-helyzettel visszaélést, imponálni akarást (minden áron) s es[f]éléket megbélyegeztem[,] sohase mondott ellen.”²⁵

E feljegyzés nemcsak arról tudósít, hogy Csáth tudatosan „meghatározta” a majdan megszületendő regény tartalmát, hanem az első zárójeles utalása szerint valóban el kívánta küldeni/küldetni naplóit Kosztolányinak. Ez azonban – mint később látni fogjuk – 1930-ig valamiért nem történt meg. (S hogy azután megtörtént-e, abban sem lehetünk egészen bizonyosak – Csáth naplóinak sorsa éppoly kusza, mint későbbi kiadásuk története.)

Csáth Géza azonban már az elveszett „*végrendeletszerű levél*” előtt adott késztetést („feladatot”) egy mű írására – amely talán az évek alatt az unokatestvér regényíró műhelyében a MOSTOHÁ-vá alakult, illetve alakult volna –, hiszen egy Kosztolányihoz 1918-ban írott levelében tett ilyen buzdító felszólítást: „*Most már csak egy igazi színpadi siker hiányzik. [...] Írnod kellene egy magyar vidéki kispolgári erkölcsrajzot vagy tragikomédiát ugyanazon légkörrel, mint az az APA c. legújabb tárcádban terjeng.*”²⁶ Igaz, Csáth színpadi mű írására biztatja, de mint látni fogjuk, a mostohatéma előbb mint drámai mű foglalkoztatta Kosztolányit, aki mindvégig érezhette a színpadi siker hiányát, mert „*színműveinek, verses vagy prózai jeleneteinek irodalomtörténeti, biográfiai, művelődéstörténeti érdekessége, fájdalom, nagyobb, mint önértékük*”,²⁷ így a színpadot sosem sikerült meghódítania – ezt talán éppen a MOSTOHÁ-tól remélte. Kosztolányiné visszaemlékezése szerint Kosztolányi többször is nekigyürkőzött a munkának, de egyszer így fakadt ki: „*Lehetetlen feladat manapság középosztályú környezetben játszódó regényt vagy drámát írni – mondja. – A középosztály elszegényedett, nincsenek korlátjai, hitetlen. Szegény, hitetlen, erkölcs nélküli korban pedig nincs dráma, mert semmi sem végzetes, csupán a pénztelenség, az állástalanság. Az orvosnak, ügyvédnek, tanárnak ma az a legfőbb gondja, hogy cipőt szerezzen gyermekének, a fiatal-ságnak, hogy álláshoz jusson. Kit érdekel ma más kérdés?*”²⁸ Még valószínűbb, hogy a két feladat az idők során egybeolvadt, s lett az életrajzi regényből társadalomrajz.

A lehetőségeket lehetne még sorolni, de nézzük inkább a tényeket. Bajosan vitatható, hogy az általánosítható olvasat (egy apából, egy mostohából, három gyermekből és az édesanya emlékéből álló polgári család története) mellett a MOSTOHA valóban Csáth Gézáról (és családjáról) szólt volna, legalábbis az alapanyagot (mintát) onnan vette az író – erről tanúskodnak a fennmaradt részletek, a szereplők és neveik (az egyik fiút Józsinak, a mostohát Ilonának hívják benne, Csáth Géza eredeti neve pedig Brenner József volt, akinek édesanyja 1895. február 6-án halt meg, és akinek édesapja 1896.

augusztus 17-én újra megnősült, s feleségül vette Budánovics Ilonát), és a regényszövegben nem jelenik meg a Brenner név, a referenciális olvasat lehetőségét erősítik Kosztolányi 1933–34-ből fennmaradt jegyzetei: a MOSTOHA-hoz készített egyik vázlatban (ÖNÉLETRAJZ) többször is megemlíti Csáth Gézát, a „*morfium, halál*” és az „*állatkínzás*” témáknál²⁹ – viszont egyetlen nyilatkozatában sem említette tragikusan elhunyt unokaöccsét készülő munkájával kapcsolatban, és sehol sem nevezte a MOSTOHA-t Csáth-regénynek, sőt – mint látni fogjuk – a mostohaanya és gyermekei történetét „*pesti milióban*”, „*az ÉDES ANNA világában*” ábrázolta volna.

Kiss Ferenc mutatta ki monográfiájában, hogy 1929-ben a hírlapíró Kosztolányi félbeszakította a formálódó ALAKOK ciklusát a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET megírása miatt. Ebből azt az alkotás-lélektani következtetést vont le, hogy Kosztolányi „*korántsem dolgozott olyan gyönyörű teruzszerűséggel, ahogy gyűjteményei alapján hinni lehetne. Ha rábukkant egy-egy termékeny tárgykörre, lehetőségeit kiaknázte. S mikor anyaga elfogyott, s az olvasó is eltelhetett egy-egy téma és műfajtömb élményeivel, akkor új tárgykör után nézett. S ilyenkor műfaja is az anyag sugalmái szerint módosult*”.³⁰ Kiss véleményével lehet vitatkozni – mondván: Kosztolányi mégiscsak tervszerűen dolgozott, csak néha, valamilyen ok miatt változtatott tervein, hiszen például az ALAKOK is elkészült –, de 1930 őszén is hasonló történt. Míg 1929-ben az ALAKOK ciklus „riportjait” a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET rövid „vallomásai” váltották fel, úgy 1930 végén az egyre nagyobb számban megjelenő, Esti Kornél alakját szerepeltető önéletrajzi novellákat (1930-ban és 1932-ben is tizenegy ezek közé tartozó írás született, míg 1931-ben „mindössze” hat) – az önéletrajziséget megtartva – egy nagyobb forma, a regény. A *Magyar Hírlap* tudósít erről MI KÉSZÜL? rovatában, melyben írók-költők készülő vagy tervezett műveiről lehetett dialogizált formájú nyilatkozatokat olvasni: „*Kosztolányi Dezsőnek most jelent meg a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET című könyve. A termékeny írónak nemsokára új regénye fogja gazdagítani a könyvpiacot: A MOSTOHA. Témája: egy budapesti orvos feleségül vesz egy intelligens, modern, felvilágosodott lányt, aki ezáltal három testvér mostohájává lesz. Hiába akar a három gyermek »édesanyjává« lenni – lehetetlen, végül valósággal halálra kínozza a gyerekeket.*”³¹

Az előző híradás még egészen másról tudósít. A *Magyar Hírlap* íróinak új könyveiről szólva a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET közeli megjelenését adják hírül: „*Kosztolányi egy finom csipkézésű prózai költemény-kötettel ugrik ki.*”³² Kosztolányi tehát a két időpont között (okt. 19. és nov. 30.) új regény kiadását vette tervbe, sőt a regényt ekkor már mint hamarosan megjelenő könyvet hirdetik. De mikor kezdte írni?

Eddig csak annyi látszott bizonyosnak, hogy az ÉDES ANNA 1926-os megjelenése után. Dér Zoltán a MOSTOHA jegyzeteiben ezt írja: „*ma már pontosan tudjuk, mikor kezdett Kosztolányi hozzá a munkához, mert 1930. április 24-én kelt, nemrég előkerült levelében azt írja Brenner Dezsőnek, Csáth Géza öccsének, hogy elérkezett a pillanat, amikor eleget tehet unokatestvére végrendeletének: megírja életét egy regényben. Ugyanekkor arról értesíti, hogy a terv már készen áll, sok jegyzetet összeírt, s most lát hozzá az anyag megformálásához, s ehhez kéri támogatását, mindenekelőtt bátyja följegyzéseit és azokat az írásait, amelyekben morfinizmusáról beszél, de hálás volna, ha közölné vele saját észrevételeit is*”.³³ (Dér sajnálatos módon csak utal a levélre, tartalmi kivonatát adja, de nem idéz belőle, s lelőhelyét sem jelöli meg.)

A most előkerült adatok ellentmondanak ennek az időpontnak, hiszen az első híradás Kosztolányi készülő új regényéről a MI KÉSZÜL? rovatban 1928. április 15-én jelent meg: „*Kosztolányi Dezső új regényen és ötfelvonásos drámán dolgozik. Elég érdekes és eredeti. Mindkettő »pesti milió«-ben játszódik, pesti emberek a hősei, és napjainkban történik. A darab még valószínűleg az őszi szezonra elkészül.*”³⁴

Az említett ötfelvonásos dráma talán a szintén MOSTOHA címet viselő, de hasonlóképpen soha el nem készült, csak töredékekben ránk maradt mű lett volna. (Az MTA Könyvtárának kéziratárában őrzött hagyatékból a kézzel írt drámatervezet első oldalának jobb felső sarkában kettős aláhúzással a GONOSZ MOSTOHA cím szerepel – bár kezdetlen a kézirat, éppen tervezet volta utalhat arra, hogy a kezdeti időkben a mostohának a mesék világát idéző jelzője lett volna.)³⁵ Csonka keletkezéstörténetének gyökerei azonban régebbre nyúlnak vissza, hiszen a mostohatémát feldolgozó nagy mű (előbb dráma, majd regény) gondolatának megjelenése jóval korábbi. Kosztolányi először 1924-ben (!), tehát az eddigi kezdésidőpontnál több mint fél évtizeddel korábban s még javában a „regényíró”-korszakában említi először: 1924. március 24-én, egy nappal a harminckilencedik születésnapja után a *Fejérmegyei Napló* közölte vele interjút abból az alkalomból, hogy Kosztolányi az ARANYSÁRKÁNY-hoz egy székesfehérvári főreáliskolában készített jegyzeteket, és azt nyilatkozta legújabb terveiről, hogy hamarosan két könyve jelenik meg (A BÚS FÉRFI PANASZAI és a PACSIRTA), valamint – mondja – „bennem él egy komoly dráma gondolata is. A mostoha és gyermekei közti tragikus viszony lesz a tárgya”.³⁶

Három évvel ezt követően – tehát már a megjelent regények (PACSIRTA, ARANYSÁRKÁNY, ÉDES ANNA) után –, 1927 januárjában egy körkérdésben nyilatkozik a drámáról: „megírom háromfelvonásos tragédiámat, melyre már évek óta készülök”,³⁷ majd egy hónappal később bővebb híradásban is szól róla: „Kosztolányi Dezső [...] az ÉDES ANNA rendkívüli regénysikere után most egy három felvonásos tragédián dolgozik. Érdekes ez azért is, mert Kosztolányi eddig csak néhány egyfelvonásossal szerepelt régebben, hosszabb lélegzetű színdarabok írásával nem is próbálkozott. [...] Budapesten pereg a darab cselekménye. A megcsinálását egész egyénien próbálja végrehajtani Kosztolányi. A figurák megrajzolása emlékeztetni fog arra a módszerre, amellyel az ÉDES ANNA-ban kísérletezett teljes sikerrel az író. Kosztolányi így jellemezte ezt előttünk: »a közönségnek olyan tükrözését adni és a cselekedeteknek olyan összefüggését megmutatni, mint az ÉDES ANNA-ban...« Tehát emberek lesznek a szó egész értelmében a tragédia alakjai.”³⁸ Egy újabb hónap múlva egy interjúban megismétli, hogy nem epikai mű gondolata foglalkoztatja: „Most egy drámán dolgozom. Háromfelvonásos pesti tragédia, prózában. Az ÉDES ANNA emberszemléletében írom ezt is.”³⁹ Tehát a darab is folyamatosan (át)alakult, hiszen Kosztolányi 1927 elején még csak három-, 1928-ban azonban már ötfelvonásosra tervezte.

A regényről szóló első híradás dátuma (1928. április) nem pusztán a MOSTOHA kezdetéről – és más művek tervéről – tudósít. Mivel a regény írásának keletkezéstörténete az eddig „ismert” 1930 helyett két évvel visszadatálódik, közelebb került Kosztolányi aktív regényírókorszakának lezárulásához, hiszen az ÉDES ANNA alig másfél évvel a nyilatkozat előtt, 1926 novemberében látott napvilágot. Mivel az utolsó befejezett regény megjelenésének és a következőnek tervezett regény írásának megkezdése között csupán ennyi idő telt el, ez akár arra is utalhat, hogy A ROSSZ ORVOS (1921) után Kosztolányi szinte haláláig (1933–34-es jegyzetei tanúsága szerint) folyamatosan regényt (is) írt, regényen (is) gondolkodott. Ha másfél év kihagyás nem jelent korszakhatárt a regényírói szakaszban (miképpen nem jelent azt a NERO [1922 ősze] és a PACSIRTA [1924 tavasza] között eltelt ugyanennyi idő sem), akkor Kosztolányi nemhogy felhagyott volna a regényírással, mint régebben állította a szakirodalom, sem nem 1930 körül fordult újra a nagyepika felé, s vette ezzel kezdetét egy új regénykorszak, miképpen e sorok írója írta az ARANYSÁRKÁNY ifjúsági változata (1932) kapcsán,⁴⁰ hanem éppen hogy egy regénykorszakról beszélhetünk, amely A ROSSZ ORVOS-sal kezdődött, és az ESTI KOR-

NÉL-lal (illetve a MOSTOHA jegyzeteivel) fejeződött be. Bár némileg „ront” ezen az elgondoláson az, hogy a MOSTOHA sem ekkor (1928), sem később nem készült el, tehát a szakasztörés többévesre (1927–1932) nő.

A második híradás a regényről bő fél évvel később, 1928 decemberében található. A „*Milyen irodalmi szennázóit ígér a közelgő újév?*” kérdésre a MI KÉSZÜL? rovat így válaszol önmagának: „*Az első helyen Kosztolányi Dezsőt kell megemlítenünk, aki két nagy munkán dolgozik. Az egyik egy regény, melynek témáját hét pecsét alatt őrzi a költő, a másik pedig egy különös kétkötetes mű, mely valószínűleg februárban jelenik meg. ALAKOK lesz a címe, és Kosztolányi száz pesti típust fog felsorakoztatni benne és száz pesti kabinetfigurán keresztül vetíti elénk a főváros életét és karakterét.*”⁴¹

A híradás két részletében ad fontos információt: az egyik éppen egy nem létező hír, miszerint a készülő regény még hétpecsétes titok, annyira, hogy nemhogy tartalmi kivonatát adná a szerző, de még címét sem árulja el, a másik az, hogy a darab helyett immáron egy nagyobb formátumú prózaciklus megírását tervezi. Az ALAKOK-at először éppen a regényről szóló első nyilatkozat mellett, 1928. április 15-én említik a MI KÉSZÜL? rovatban („[Kosztolányi] *kiadja könyv alakban is újságfolytatásokban megjelent, tipikus pesti foglalkozásokról szóló portréit ALAKOK címen*”), s ez a terv – ha némileg átalakult, más formában is – megvalósult. 1929-ben megjelent az ALAKOK, igaz, csak egy kötetben és „mindössze” harmincöt kis „interjút” magában foglalva. (Második kötete négy évvel később látott napvilágot, BÖLCSŐTŐL A KOPORSÓIG címmel, négy ciklusában – szintén – harmincöt írással. A bennük olvasható „riportok” műfaji hasonlóságán túl Kosztolányi egy levele is arról árulkodik, hogy az 1933 novemberében megjelent újabb gyűjtemény valójában az ALAKOK tervezett második kötete. A levél címzettje – boríték híján csak feltételezni lehet – valószínűleg Czako Elemér, aki 1925 és 1934 között az Királyi Magyar Egyetemi Nyomda igazgatója, így az ALAKOK kiadója is volt. Kosztolányi ebben a levélben tervezett kötetét még nem a később megjelenő címmel emlegeti: „*Méltóságos uram, ismétlem: nagyon hálás volnék, ha azt az ügyet javamra elintéznéd. A kötet címe ez lenne: ÚJ ALAKOK. Csütörtökön majd bátorkodom érdeklődni. Vagyok jó híved és tisztelőd: Kosztolányi Dezső.*”)⁴² A MOSTOHA írását tehát most az ALAKOK összeállítása szakítja meg, miképpen korábban a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET éppen az ALAKOK-ét.

Kosztolányi a készülő regény címét és tartalmát illető titkot 1929 nyarán oldotta fel. Ekkor olvasható először A MOSTOHA című regény cselekményének egy nagyon rövid összefoglalása: „*Kosztolányi Dezső most fejezte be A MOSTOHA című regényét. Kosztolányi új regényének főalakja egy rendkívül intelligens és emberséges lelkű úriasszony, aki három gyermek mostohaanyja lesz, nem tud megküzdni helyzetével, jó anya akar lenni, s végül éppen úgy gyötöri férje gyermekeit, mint a mesebeli mostohák.*”⁴³

Kosztolányi befejezte A MOSTOHA című regényét? Meglepő hír. De a több mint egy év (1928 áprilisától 1929 augusztusáig) Kosztolányi munkatempóját ismerve elég is lehetett rá. Még akkor is, ha mellette más munkákon – hírlapi cikkek, fordítások – is dolgozott.

A „*most fejezte be*” után egy nyomatékosabb hír következik 1929 novemberéből: „*Néhány hét múlva kerül ki a könyvpiacra Kosztolányi Dezső új regénye: A MOSTOHA. Kosztolányi új könyvében egy budapesti orvos feleségül vesz egy intelligens, világosan látó leányt, ki ezáltal mostohaanyjává lesz az orvos első házasságából származó három gyermekének. A második feleség hiába akar igazi anyjává válni férje gyermekeinek, nem sikerül neki, és mindig – mostoha marad.*”⁴⁴

A regény tehát nyomdakész állapotban várta a megjelenést. Erre utal a Genius ki-

adó egy könyvajánló prospektusa is, mely a hamarosan megjelenő művek között hirdeti Kosztolányi regényét. Ennek szövegét Péter László adta közre azzal az indoklással, hogy „kétségen kívül a prospektus forrása csak maga az író lehetett, így tehát hiteles irodalomtörténeti dokumentumnak kell tartanunk”: „Kosztolányi Dezsőnek ez a legújabb regénye, mint az eddigiek is, az emberi lélek mélységeinek éles és szuggesztív megrajzolásával, a stílus tisztaságával és döbbenetes ábrázoló erejével emelkedik ki nemcsak a magyar, de az egész civilizált földkerekség könyvterméséből is. A MOSTOHA azonban még annyiban is jellegzetesebb munkája Kosztolányinak a régebbi nagyszerű regényeknél, mert a lélek ismeretlen, rejtett rétegei körül felmerülő kérdéseket itt nemcsak melleleg vizsgálja, hanem művének középpontjába teszi. A regény tartalma: egy budapesti orvos feleségül vesz egy rendkívül intelligens, művelt, világosan látó leányt, ki ezáltal mostohaanyjává válik három testvérnek. Bármilyen jóra való emberek a szülők s bármilyen értelmesen ítélik meg a szomorú helyzetbe került gyermekek helyzetét, mégsem tehetnek semmit az ellen, hogy az asszony valóban mostohává váljék. Hiába tudnak, hiába értenek – az élet és a természet könyörtelensége erősebb az ő intelligenciájuknál. És hiába mozgósítják a pszichoanalízist, hiába akarják magukat modern, elfogulatlan emberekké nevelni – mindez végül csak arra jó, hogy az asszony valósággal a halálba gyötörje a gyerekeket.

Keserű történet ez – illetve keserű volna, ha maga az a fenséges és ragyogó művészet, mely Kosztolányi összes munkáit jellemzi, nem emelné fel a fájdalmas históriát a derűsen és higgadtan bölcselkedő klasszikus filozófusok gondolatainak megnyugtató szférájába. Kevés olyan tökéletesen megírt s nobilis eszközeiben is izgalmasan érdekes regény látott napvilágot az utóbbi évtizedek folyamán, mint A MOSTOHA.”⁴⁵

Péter László ebben a cikkben azt az érdekes hírt is közli, hogy a Genius-prospektus MOSTOHA-beharangozója hátoldalán éppen egy másik soha el nem készült regény hirdetése olvasható: Móra Ferenc SZERELMI LEVELEZŐ-jének tartalmi kivonata. (És mindkét regény 4 pengő 80-ba került volna.)

A két regény tehát egy időben jelent volna meg. De mikor?

Az időmeghatározásban éppen a Móra-regény lehet segítségünkre. Péter László egy másik cikkében közlése a katalógus Móra-ra vonatkozó részét is. A regény tartalmi kivonatának ismertetése így kezdődik: „A SZERELMI LEVELEZŐ az egész vidék ifjainak-leányainak szerelmi levelezője, az elszegényedett, megrokkant lelkű magyar intellektuel, aki miután régi kenyerét, régi pozícióját elvesztette, abból tengeti életét, hogy másoknak, nyersebb, fiatalabb, erősebb embereknek udvarlási és szakítási formulákra van szükségük.”⁴⁶ Péter László ismereti a regény „alakulástörténetét”, idézi Mórának azokat az interjúit, ahol korábban vagy később is erről a (készülő) művéről nyilatkozik, majd a katalógus (tehát a regény beharangozott elkészültének) dátumát „az ÉNEK A BÚZAMEZŐKRŐL [1927 ősze – B. T.] sikere után, tehát 1930 táján” jelöli meg. Emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy éppen a katalógus szövegéből a regény alakulástörténetének egy fontos fordulópontja olvasható ki: a korábbi nyilatkozatokhoz képest a mű „ismét jelentősen módosult formájában”, hiszen „a regény környezete megváltozott: Budapest helyett [...] Szeged környéke a színhely”.

Péter László nem téved a könyvajánló idejének körülbelüli meghatározásában, de lehet pontosítani, és éppen a *Magyar Hírlap* már többször idézett MI KÉSZÜL? rovatának segítségével. (Móra főmunkatárs volt a lapnál, ennek információi tehát naprakészen, első kézből származtak.) Készülő regényéről itt Móra egyszer nyilatkozik, 1929. október 13-án; és a nyilatkozat szövege szinte azonos a katalógusbeli hirdetésben olvashatóval: „Móra Ferencnek nemsokára megjelenik új regénye: a SZERELMI LEVELEZŐ. Megnyugtató és kellemes meglepetés ez a hír, mert bárhogy is örülnünk Móra archeológiai kutatásai nagy sikerének, titokban attól féltünk, hogy ezalatt az idő alatt pihen a tolla. A SZERELMI LEVE-

LEZŐ dokumentuma annak, hogy Móra Ferenc nem hanyagolta el az irodalmat. Új regényének hőse: a SZERELMI LEVELEZŐ egy elszegényedett, megrokkant lelkű magyar intellektuel, aki, miután kenyerét, pozícióját elvesztette, abból tengeti életét, hogy pénzért ellátja az egész vidék ifjainak és leányainak szerelmi levelezését.”⁴⁷

A Magyar Hírlapban megjelent két nyilatkozat és a Genius-prospektus két ajánlószövegének egybeváágása miatt kijelenthető, hogy A MOSTOHA (ÉS MÓRA SZERELMI LEVELEZŐ-je) tehát 1929 telén, feltehetően karácsonyra látott volna napvilágot.

A regény azonban – mint tudjuk – nem jelent meg ekkor. Más munkák jöttek: az ALAKOK és a ZSIVAJGÓ TERMÉSZET, és 1930 elején egy igazán meglepő hír *Az Est* című lapban: „Kosztolányi Dezső »MÁRTA« című új regényét írja.”⁴⁸ Sajnos a hír maga csak egy képaláírás, nincs mellette szerzői nyilatkozat vagy interjú, így – ha Kosztolányi valóban tervezett és elkezdett is ilyen regényt, s nem csupán a MOSTOHA esetleges címváltozatáról van szó – a MÁRTA-ról nem tudunk semmi többet. (Bár az életműben, s éppen e hír közeli dátummal bukkan fel az egyetlen Márta nevű hős, az 1929-ben megjelent – tizenhárom részből álló – CUKRÁSZDA című novellában.) Ha azonban tényleg dolgozott MÁRTA című regényén, hamar felhagyott vele, mert – mint Dér Zoltántól tudjuk – 1930. április 24-én levelet intézett Brenner Dezsőhöz, és Csáth Géza naplóját és feljegyzéseit kérte a róla írott regény elkezdéséhez. Ekkor tehát *ismét* elkezdí a – bár címen nem nevezett – MOSTOHÁ-t, és ebben a „magánnyilatkozatban” vallja be, hogy „a terv már készen áll, sok jegyzetet összeírt, s most lát hozzá az anyag megformálásához”, tehát amiről az eddigi nyilatkozatok szóltak, azt vagy megsemmisítette, vagy meg sem írta. (Sajnos Brenner Dezső válaszelevelét nem ismerjük, csak valószínűsíteni tudjuk, hogy végrehajtotta – legalább részben – az unokatestvér kérését, hiszen a dolgozat elején közölt Csáth-feljegyzések a Kosztolányi-hagyatékban találhatók, Kosztolányi tehát megkapta őket.)

Ha hiszünk a nyilatkozatoknak, Kosztolányi nagy lendülettel láthatott az íráshoz, ugyanis az áprilisi levél után pár hónappal, 1930 novemberében a már idézett nyilatkozat (ismét) A MOSTOHA című új Kosztolányi-regény hamaros megjelenéséről tudósít.

Amely viszont ekkor – valószínűleg szintén karácsonyra tervezve – sem jelent meg. Helyette csak egy újabb hír, háromnegyed évvel az előző után, 1931. augusztus 2-án: „Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső”,⁴⁹ majd két héttel később egy (újabb) meglepő hír következett: (ismét) majdnem készen van a mű! A lap (újra) azt adja hírül, hogy „Kosztolányi Dezső most végzi az utolsó simításokat MOSTOHA című regényén. A regény közép-pontjában az a mostohaleánya [sic!] áll, aki szívvel-lélekkel igazi anyja akar lenni férje gyermekeinek, de a közvélemény és a gyermekek lelkében meggyökeresedett – mostoha elleni előítélet megakadályozza ebben”.⁵⁰

Kosztolányi tehát 1931-ben, az első híradás után három évvel még dolgozott a regényen, melynek címe is ekkor változott meg, s lett a névelős A MOSTOHÁ-ból a névelő nélküli MOSTOHA változat. (S maradt meg ennek; ezzel a címváltozattal adták ki töredékeit.)

De a regény ekkor sem jelent meg. Nem tudjuk, mi történt. Lehet, hogy Kosztolányi valóban majdnem elkészült vele, de a kiadás előtt meggondolta magát, s visszavette kéziratát, valószínűbbnek látszik azonban az, hogy korántsem volt annyira készen, mint azt többször is – talán a közvélemény (és a maga) megnyugtatóására – nyilatkozta.

Kosztolányi tehát az írást többször is megszakítva, nem folyamatosan dolgozott a MOSTOHÁ-n. A regény szaggatott keletkezéstörténetére felesége is visszaemlékezik: „Már jó néhány esztendeje egy regény tervével foglalkozik. [...] Újra meg újra belekezd az írás-

*ba, de nem megy a munka. Kedvetlen. Az ÉDES ANNA óta nem írt regényt. [...] Sok gyorsírási jegyzetet csinál, sok ívpapírt teleír, de nem érez lendítő erőt. Időnként bele-belekezd, de megint abbahagyja. A MOSTOHA nem készül el.”*⁵¹ Ennek egyik oka – különös módon – éppen az ESTI KORNÉL lehet. 1930 őszén a novellákat háttérbe szorította a regény – ekkor éppen fordítva: a regényt a novellák. Kosztolányi újra a rövid forma felé fordult: 1932-ben havi rendszerességgel közli az Esti Kornél alakja köré szőtt novelláit, melyek egy része az ESTI KORNÉL, más része pedig az ESTI KORNÉL KALANDJAI részét fogja képezni. Ekkor már biztosan kötetben, illetve ciklusban gondolkozott (mint ahogy Bengi László és Lengyel András is erre a következtetésre jut),⁵² tudatosan írta a később kötetképzővé váló történeteket; csak három olyan írása (ESTI KORNÉL VALLOMÁSA, AZ ÁLMOKRÓL, KAGYLÓ ÉS TENGER) született ekkor, melyek nem kerültek be egyik gyűjteményébe sem. (Ehhez hasonló nagy lendülete volt 1929-ben is, amikor tizenkét Esti Kornél- – vagy később azzá váló – szöveg született, melyek közül, igaz, csak hat került be valamelyik gyűjteményébe, talán mert ezeket az írásokat „csak” hírlapi cikknek szánta, mert igazi intenzitással a MOSTOHÁ-n és más munkákon dolgozott.)

Az Esti Kornél-novellák sorozata (majd a kötet) és a MOSTOHA keletkezéstörténetének kapcsolata azonban nemcsak annyi, hogy azonos alkotói korszakban születtek, és hogy mindkettő megidézi Esti Kornél (és Csáth Géza) alakját.⁵³ Réz Pál 1978-ban kéziratból közzétette a hagyatékban fennmaradt ESTI MEGTUDJA A HALÁLHÍRT című novellát, amely azonban – Réz Pál véleménye szerint is – inkább a MOSTOHA egy „elkészült” novellisztikus részlete („fejezete, esetleg kezdete”), amelynek témája (a spanyolnáthajárvány) és szereplői (Esti Kornél és orvos barátja, Winter Sándor) igazolni látszanak a feltevést, s még „*ha néhány motívuma ellentmond is azoknak – illeszkedik hozzájuk*”.⁵⁴ A közölt részletekre alapozva Szegedy-Maszák Mihály a mellékszereplő Esti Kornél MOSTOHÁ-ban olvasható élet-(halál)-filozófiai megszólalásait vizsgálja és veti össze az ESTI KORNÉL címszereplőjének e tárgybeli gondolataival. Az átfedések és megfelelések bemutatásával arra a következtetésre jut, hogy „*Kosztolányi a regény félbehagyása után a halállal szemben tanúsított kettős magatartás kifejezését áttemelte a MOSTOHÁ-ból az ESTI KORNÉL-ba*”. Hiszen míg a vizsgált két regénytörredék egyikében „*Esti a halálra való fölkészülésnek a szükségességét, a másikban ugyanennek a lehetetlenségét vizsgálja meg. Tekintettel arra, hogy e kétféle magatartás az ESTI KORNÉL-ban már úgy szerepel, mint a címszereplő személyiségének önellentmondása, a MOSTOHA némely vázlatai az ESTI KORNÉL előtanulmányaként is olvashatók. Sőt még az sincs kizárva, hogy Kosztolányi azért nem folytatta a MOSTOHÁ-t, mivel arra a következtetésre jutott: a mű alaphelyzete a lélektani regénynek korábban használt jelrendszeréhez tartozott, Esti megformálása viszont ellentmondott ennek a hagyománynak*”.⁵⁵ Ehhez hasonló oksági viszony olvasható ki Kosztolányi emez alkotói korszakának műfajváltásaiból. Kiss Ferenc írja az ÉDES ANNA után készült ALAKOK és más riportok („interjúk”) összefüggéséről és a kisebb-nagyobb koherenciát mutató sorozatok (anti)regényszerűségéről, hogy „*a nagyepika nagyobb élménytömbökből merít, s ilyen vagyonnal Kosztolányi négy regénye után már nemigen rendelkezett. Ha tehát a regényíró elnémulása s a MOSTOHA körüli kudarca és ezek az interjúk időben érintkeznek is, ebből nem következik a két jelenség szoros és okszerű összefüggése. [...] Másrészt: mikor a regények sora befejeződik, a novellák világa rendkívül kitágul, s a mesélőkedv kilombosodik*”.⁵⁶

Valóban nem azonos terepen születik a regény és a novella, másféle gondolkodást és másféle szerkezeti és nyelvi megformálást kívánnak, ezért szükségszerűen nem készülhetnek ugyanakkora intenzitással egy időben. (Tény, hogy Kosztolányinak „nagy” regényírókorszakában [1922–1926] nem jelent meg novelláskötete, s ezután is „csak”

– az ALAKOK [1929] karcolatain kívül – 1933-ban jelentkezik újra kötetnyi kisprózával [ESTI KORNÉL], viszont a húszas évek közepén, a nagy regények mellett a sajtóban olyan novellaremekeket is közöl, mint a KIS DRÁMA A RUHATÁRBAN [1924], a BORIS KÖNYVE, a FÜR-
 DÉS és a Mogyoróssy Paliról szóló ÚJSÁGÍRÓ [1925], amely később az ESTI KORNÉL VIII. fejezete lesz.) Így ha a MOSTOHA-ra vonatkoztatjuk, amikor „a regények sora befejeződik”, kijelenthetjük, hogy az ESTI KORNÉL megszületésének és végső formába öntésének fel-
 tétele végső soron a MOSTOHA kudarca volt. Másképp – fordítva – megfogalmazva: a MOSTOHA kudarca éppen az ESTI KORNÉL-ra vezethető vissza. Hiszen 1934-ben, tehát már a nevezetes novellatorozatot tartalmazó kötet megjelenése után Kosztolányi mint-
 ha ismét a regénnyel foglalkozna. A stockholmi kezelés után visszatért író egy inter-
 júbán a betegsége és a felépülés mellett a készülőben lévő és tervezett munkáiról kér-
 dezik, és válaszában Kosztolányi első helyen ismét a nagy és rég tervezett művet em-
 líti: „A MOSTOHA című regényemen dolgozom. Karácsonykor jelenik meg a *Geniusnál*.”⁵⁷
 Hogy Kosztolányi valóban újra elővette az ekkor már tíz éve magában hordozott té-
 má, arról felesége is ír: a stockholmi műtét után „*Díde munkakedve újra a régi. Folytat-
 ja az Esti Kornél-novellákat. Fordítja [a] LEAR-KIRÁLY-t, a kínai verseket, írja MOSTOHA című
 regényét, remekebbnél remekebb verseit*”,⁵⁸ és maga Kosztolányi 1933–1934-ben írt naplő-
 ja is tanúskodik. Ebben több helyen vázlatokat készített a tervezett MOSTOHA-hoz: előbb
 a REGÉNYHEZ! feliratú jegyzetben lehetséges történetelemeket sorolt fel, később a Mos-
 TOHA címszó alatt saját ÖNÉLETRAJZ-át állította össze pontokban, majd a megírandó re-
 gényötletek között első helyen említette.⁵⁹ De a regény ekkor sem jelent meg, mert –
 ahogy Kosztolányiné írja – „nem készül el”. Az utolsó híradás után az egyre betegbb
 Kosztolányi már csak két kötetel jelentkezett: a SZÁMADÁS ciklust (is) tartalmazó ÖSSZE-
 GYŰJTÖTT KÖLTEMÉNYEI 1935-ben, az ESTI KORNÉL KALANDJAI-t (is) magában foglaló TEN-
 GERSZEM című novellagyűjtemény 1936-ban jelent meg. A MOSTOHA jól egészítette vol-
 na ki az életműösszegző köteteket (s ideértem az ESTI KORNÉL-t is) – s tette volna még
 egészségesebbé, még lezártabbá az életművet magát.

Bár a „*sok ívpapírt teleírt*”, a „*néhány hét múlva kerül ki a könyvpiacra*” (1929), a „*nemsoká-
 ra új regénye fogja gazdagítani a könyvpiacot*” (1930), a „*most végzi az utolsó simításokat*”
 (1931) és a „*karácsonykor jelenik meg*” (1934) híradás arra utal, hogy Kosztolányi való-
 ban sokat dolgozott a regénnyel, és szinte elkészült vele.

Tény, hogy a MOSTOHA-val kapcsolatba hozható első szerzői megnyilatkozás 1924-
 ből származik, az utolsó pedig 1934-ből. Az éppen tíz évet felölelő keletkezéstörténet
 egyben alakulástörténet is: Kosztolányi 1924–1928 között még „csak” háromfelvoná-
 sos tragédiát tervezett, 1928 áprilisában ötfelvonásos drámát és regényt együtt, majd
 1928 decemberétől már „csak” regényt. Tehát nem egyszerre dolgozott a regényen és
 a darabon, hanem – ahogy a nyilatkozatokból kiolvasható – előbb színpadra szánta a
 témát, de nem tudta formába önteni, s csak ezután próbálta meg regényben megírni
 a történetet. (Kosztolányiné sem említi a darabot az utolsó évek nagy tervei és félbe-
 maradt munkái között.) Regényen dolgozott, mert négy elkészült regénye után arra
 volt igény, külföldön és belföldön egyaránt („*Olaszországban most jelent meg a VÉRES KÖL-
 TŐ, Németországban a baden-badeni Merlin könyvkiadó-vállalat most adja ki az ÉDES ANNÁ-t
 és a ROSSZ ORVOS-t, majd a VÉRES KÖLTŐ-nek itt már harmadik kiadására készülnek*”,⁶⁰ itthon
 pedig „*három elfogyott regénye jelenik meg új kiadásban: az ARANYSÁRKÁNY, a VÉRES KÖLTŐ és
 az ÉDES ANNA*”),⁶¹ ezért többször is „nekiült”, és hozzákezdett (1928, 1930 és 1934), s a
 tíz év alatt nemcsak a feldolgozás formája, hanem témája is módosult, hiszen „a mű

mindinkább eltávolodott az alapötlettől, s Csáth Géza sorsának indító-gerjesztő alaphelyzetén túl a MOSTOHA nagyszabású társadalmi-lélektani regénynek, illetve drámának ígérkezett”.⁶² S mi-
képpen a MOSTOHA az írói műhelyben folyamatosan változott, úgy utóélete során is: az olvasható MOSTOHA-szöveg szintén bővült-alakult. Először 1961-ben a Péter László köz-
readta kiadói prospektusból tudhattuk meg róla történetének vázát, majd az 1963-ban
Dér Zoltán készítette Kosztolányiné-interjú mellett jelent meg belőle részlet,⁶³ 1965-
ben aztán Dér sajtó alá rendezésében könyv alakban látott napvilágot majdnem az ösz-
szes részlet, mert végül 1978-ban Réz Pál közölte a regény egy novellisztikus „kezde-
tét”, amely azóta sem került be a regénytöredék szövegébe – merthogy annak közel
negyven éve nem volt új kiadása.

Utópisztikusnak tűnhet a feltevés, hogy egyszer talán előkerül a MOSTOHA (vagy A
MOSTOHA) című Kosztolányi-regény – talán csak majdnem kész állapotban, de a ma is-
mert részleteknél jóval bővebb anyaggal –, addig azonban teljes bizonyossággal csak
annyi állítható, hogy az MTA Könyvtár Kézirattárában Ms 4615/50–75 alatt található,
a MOSTOHÁ-ra vonatkozó hagyatéki anyagok (ebből regény- és színművázlat 10 fólió,
fogalmazványrészlet 58 fólió, kidolgozott részlet 39 fólió), illetve az Ms 4617/13–15
raktári szám alatt található színpadi mű részletei állnak rendelkezésünkre: ennyi (ben-
ne az ESTI MEGTUDJA A HALÁLHÍRT című novellisztikus regényfejezet) biztosan elkészült.

Sorsára leginkább Kosztolányi egy korai bírálatából vett idézet világíthat rá. A kri-
tika Antoine Albalat Az ÍRÁS TECHNIKÁJA című „különös és érdekesen buta” könyvét bírálja,
mert „azzal kérkedik, hogy megtanítja írni az analfabéta emberiséget. Húsz lelkében”. A fran-
cia szerző szerint az írás mechanikus, jól irányítható, előre megtervezett folyamat,
melynek végén biztosan létrejön az elgondolt írásmű. „[Albalat] Azt hitte – írja Koszto-
lányi –, hogy az írók is úgy érkeznek meg, mint az utasok, akik megváltják a jegyüket, és puha
pamlagon másodpercnyi pontossággal gördülnek be a villanyfényes állomásokra. A mi utunk
azonban sötét. Nem intenek jelzőlámpák. Állomásainknak nincs neve. Megyünk előre vakon és
bizonytalanul, és nem tudjuk, mikor, hol és miért érkezünk meg?”⁶⁴ Hogy mennyire igaz volt
abban, hogy az írás folyamata nem kizárólag az alkotó szubjektumától függ, hanem
külső tényezők, mostoha körülmények is befolyásolhatják, alakíthatják, módosíthat-
ják a készülő művet, vagy akár meg is gátolhatják annak elkészültét, arra éppen a tor-
zóban maradt MOSTOHA története a legszemléletesebb példa.

Jegyzetek

1. Kosztolányi Dezső: CSÁTH GÉZA BETEGSÉGÉRŐL ÉS HALÁLÁRÓL. *Nyugat*, 1919. december. 1105–1109. = UÓ: EGY ÉG ALATT. Bp., 1977. 466–473. Szerk.: Réz Pál.
2. Kosztolányi Dezső: MOSTOHA. Novi Sad, 1965. S. a. r.: Dér Zoltán.
3. Falus Róbert: KÖNYVSZEMLE. *Népszabadság*, 1966. júl. 8. 7.
4. Abody Béla: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: MOSTOHA. *Élet és Irodalom*, 1966. júl. 30. 4.
5. Rusznyák Márta: MOSTOHA. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ VÁZLATAI. *Magyar Nemzet*, 1966. szept. 18. 13.
6. Kiss Ferenc: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: MOSTOHA ÉS EGYÉB KIADATLAN MŰVEK. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967. 246.
7. Kiss Ferenc: A „MOSTOHA”. ISMERETLEN KOSZTOLÁNYI-TORZÓ. *Új Írás*, 1966. júl. 109–114.
8. BI [Bori Imre]: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ HAGYATÉKÁBÓL. *Híd*, 1966. 611–612.

9. Kiss Ferenc: AZ ÉRETT KOSZTOLÁNYI. Bp., 1979. 335–336.
10. Kiemelés tőlem – B. T.
11. Szajbély Mihály: CSÁTH GÉZA. Bp., 1989. 16.
12. Szajbély Mihály: A NAPLÓÍRÓ CSÁTH GÉZA. In: Csáth Géza: FEJ A POHÁRBAN. NAPLÓ ÉS LEVELEK 1914–1916. Bp., 1997. 308–319. S. a. r.: Dér Zoltán és Szajbély Mihály.
13. Szajbély Mihály: CSÁTH GÉZA, 8.
14. Hunyadi Csaba: A SZERKESZTŐ MEGJEGYZÉSE. In: Csáth Géza: NAPLÓ 1912–1913. Szeged, 2002. 158.
15. Csáth Géza: NAPLÓ 1912–1913. Szekszárd, 1989. 133. – Ugyanitt olvasható még a nagyrészt a feleségről, Olgáról írt, tizenhárom pontból álló ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK (135–138.), illetve a házasság és a betegség újabb összefoglalásaként a huszonegy pontba szedett DESIRÉNEK (139–142.), amely utóbbi jegyzet már nem tartalmaz a gyermekekora tett utalásokat.
16. Kosztolányi Dezsőné: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. Bp., 1990. 252.
17. Dévavári [Dér] Zoltán: TŰZES CIPŐBEN TÁNCOLT... BESZÉLGÉTES KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÖZVEGYÉVEL A „MOSTOHA”-RÓL. 7 nap. 1963. szept. 20. 10.
18. Kosztolányi Dezsőné: CSÁTH GÉZA. Közli: Dér Zoltán: ADALÉKOK CSÁTH GÉZA ÉLETRAJÁHOZ. *Üzenet*, 1987. jan.–márc. 185–203. = Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: BUROKBAN SZÜLETTEM. Bp., 2003. 375–377. Szerk.: Borgos Anna.
19. Kiemelés tőlem – B. T.
20. Réz Pál: KOSZTOLÁNYI ELFELEJTETT BÍRÁLATA, CSÁTH ISMERETLEN LEVELE. *Üzenet*, 1977. febr.–márc. 168–171.
21. Kosztolányi Dezsőné, 246.
22. Ms 4622/103.
23. Ms 4622/115. Közli: Dér Zoltán: A TESTVÉRI FELELŐSSÉG DOKUMENTUMAI. KÍSÉRLETEK CSÁTH GÉZA MEGMENTÉSÉRE. *Üzenet*, 1975. febr.–márc. 160–190. = Uő: IKERCSELLAGOK. Újvidék, 1980. 123–165.
24. Ms 4622/118. – Csáth Géza feljegyzéseiben több helyütt a maitól eltérő módon használja a rövid-hosszú magánhangzókat, ezeket a maihoz igazítottuk, a többi javítást jelöltük. – B. T.
25. Ms 4622/117.
26. Csáth Géza LEVELE KOSZTOLÁNYI DEZSŐHOZ. É. n., h. n. [1918. jún. 18. előtt], MTA Ms 4622/110. Közli: Dér Zoltán: A TESTVÉRI FELELŐSSÉG DOKUMENTUMAI.
27. Réz Pál: A DRÁMAÍRÓ. *Üzenet*, 1975. febr.–márc. 134–139.
28. Kosztolányi Dezsőné: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, 252.
29. Kosztolányi Dezső: NAPLÓ 1933–1934. Bp., 1985. 85–86.
30. Kiss Ferenc: AZ ÉRETT KOSZTOLÁNYI, 336–337.
31. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1930. nov. 30. 33. – A ZSIVAJGÓ TERMÉSZET 1930. október 27-én jelent meg a Genius kiadónál; a Budapesti Királyi Ügyészség példányát, melybe az átvételt (engedélyt) igazoló pecsét került, a Szegedi Egyetem könyvtára őrzi, raktári száma: 26916.
32. A MAGYAR HÍRLAP ÍRÓINAK MUNKÁI – KÖNYVFORMÁBAN. *Magyar Hírlap*, 1930. okt. 19. 17.
33. Dér Zoltán: [JEGYZETEK A MOSTOHAHOZ]. In: Kosztolányi Dezső: MOSTOHA. Novi Sad, 1965. 140. S. a. r.: Dér Zoltán.
34. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1928. ápr. 15. 23.
35. Ms 4617/13.
36. Dr. Gál János: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ NYILATKOZIK LEGKÖZELEBBI TERVEIRŐL. *Fejérmegyei Napló*, 1924. márc. 30. In: Kosztolányi Dezső: GYÉMÁNTGÖRÖNGYÖK. Bp., 2001. 197–200. Szerk.: Urbán László. A kiemelés tőlem – B. T.
37. MAGYAR ÍRÓK – TERVEIKRŐL ÉS A MAI MAGYAR SZÍNPADI IRODALOMRÓL. *Tolnai Világlapja*, 1927. jan. 1. 52. Közli: Hafner Zoltán: „HIÁNYZIK AZ ÁHITAT...” VÁLOGATÁS KOSZTOLÁNYI DEZSŐ NYILATKOZATAIBÓL 1926–1936. *Üzenet*, 2001. márc.
38. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1927. febr. 13. 15.
39. [Virágh Ferenc] -ágh: KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉL. *Pásztortűz*, 1927. márc. 13. = Kosztolányi Dezső: GYÉMÁNTGÖRÖNGYÖK, 211–214.
40. Balogh Tamás: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ELFELEJTETT IFJÚSÁGI REGÉNYE = [utószó] in: Kosztolányi Dezső: ARANYSÁRKÁNY. Szeged, 2004. 175–192.
41. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1928. dec. 8. 25.
42. Kosztolányi Dezső LEVELE CZÁKÓ ELEMÉRNEK (?). Budapest, 1933. szept. 16. Magántulajdonban. A levél másolatáért Lengyel Andrásnak tartozom hálás köszönettel.
43. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1929. aug. 4. 23.
44. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1929. nov. 15. 25.
45. Péter László: A MOSTOHA. KOSZTOLÁNYI FÉLBEMARADT REGÉNYE. *Élet és Irodalom*, 1961. nov. 4. 8.
46. Péter László: HANNIBÁL FÖLTÁMASZTÁSA. MÓRA FERENC REGÉNYE. *Délmagyarország*, 1954. nov. 21. 5. In: Uő: MÓRA MŰHELYÉBEN. Bp., 1999. 71–76.

47. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1929. okt. 13. 25.
48. ILLUSZTRÁLT MŰTEREMHÍREK. AZ ESTI FOTÓRI-PORTJA. *Az Est*, 1930. febr. 7. 7. A dokumentum-
ra Lengyel András hívta fel a figyelmemet.
49. LEGKÖZELEBB... *Magyar Hírlap*, 1931. aug. 2. 21.
50. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1931. aug. 15. 19.
51. Kosztolányi Dezsőné: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, 252.
52. Bengi László: IN MEMORIAM CORNELII ESTI. AZ ESTI KORNÉL TIZENNYOLCADIK FEJZETÉRŐL. *Literatúra*, 1996/2. = TANULMÁNYOK KOSZTOLÁNYI DEZSŐRŐL (ÚJRAOLVASÓ). Bp., 1998. 198–215. Szerk.: Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy Maszák Mihály – illetve: Lengyel András: GENÉZIS ÉS KOMPOZÍCIÓ VISZONYA AZ ESTI KORNÉL-BAN. KOSZTOLÁNYI KÍSÉRLETE AZ ÉN-INTEGRITÁS BOMLÁSÁNAK KOMPENZÁLÁSÁRA. *Forrás*, 2000. június = Uő: JÁ-TÉK ÉS VALÓSÁG KÖZT. KOSZTOLÁNYI-TANULMÁNYOK. Szeged, 2000. 212–238.
53. AZ ESTI KORNÉL VALLOMÁSA című novella és a MOSTOHA lehetséges kapcsolatáról bővebben szóltam a novella (újra)közlését bevezető dolgozatomban: Balogh Tamás: ESTI KORNÉL ELFELEDETT NOVELLÁJA. *Tiszatáj*, 2004. márc. 7–12.
54. Réz Pál: EGY ISMERETLEN KOSZTOLÁNYI-ÍRÁS. *Új Tükör*, 1978. dec. 24. 11. – Az ESTI MEGTUD-JA A HALÁLHÍRT AZÓTA Kosztolányi összegyűjtött novelláinak részét képezi.
55. Szegedy-Maszák Mihály: AZ ESTI KORNÉL JE-LENTÉSRÉTEGEI. In: Uő: A REGÉNY, AMINT ÍRJA ÖN-MAGÁT. Bp., 1980. 103–151.
56. Kiss Ferenc: i. m. 335–336.
57. Lánczy Péter: A FELGYÓGYULT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ BESZÉL A BETEGSÉGEKRŐL, AMELYEK CSAK KICSINYESSÉ TESZIK AZ EMBERT. *Reggeli Újság*, 1934. aug. 2. Közli: Hafner Zoltán: „HIÁNYZIK AZ ÁHITAT...” – Dér Zoltán szintén említi az 1934-es évszámot a Kosztolányinéval készített s már idézett interjúban, miszerint „Kosztolányi 1930-ban vagy esetleg valamivel előbb kezdett hozzá a kulcsregény kidolgozásához, [...] és 1934-ben egy kiadó már arról értesítette olvasóit, hogy hamarosan megjelenik a nagy író legújabb alkotása”, de közlése bizonytalanságban hagy, mivel sem a kiadót nem nevezi meg, sem az „értesítés” dokumentumának leelőhelyét nem jelöli meg.
58. Kosztolányi Dezsőné: i. m. 266.
59. Kosztolányi Dezső: NAPLÓ 1933–1934. Bp., 1985. 29., 85–86, ill. 88.
60. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1928. dec. 8. 25.
61. MI KÉSZÜL? *Magyar Hírlap*, 1929. febr. 17. 19.
62. Réz Pál: A DRÁMAÍRÓ.
63. Kosztolányi Dezső: MOSTOHA. REGÉNYRÉSZLET. 7 nap, 1963. szept. 20. 10–11.
64. Kosztolányi Dezső: AZ ÍRÁS TECHNIKÁJA. *Élet*, 1910. júl. 24. In: Uő: NYELV ÉS LÉLEK. Bp., 1971. 354–357. Szerk.: Réz Pál.